

O'ZBEK TILINING SOTSIOPRAGMATIK TADQIQI MUAMMOLARI

*Ma'mun Universiteti "Roman-German filologiyasi" kafedrası ingliz tili
o'qituvchisi **Jumaniyazova Feruza Rustam qizi***

feruzajumaniyazova757@gmail.com

ANNOTATSIYA (ABSTRACT): Ushbu maqolada o'zbek tilining sotsiopragmatik tadqiqi bo'yicha dolzarb masalalar ko'rib chiqiladi. Tilning ijtimoiy kontekstda qo'llanishi, muloqot jarayonidagi ijtimoiy maqom, madaniyat, jins, yosh va boshqa sotsiolingvistik omillar bilan bog'liq jihatlar tahlil qilinadi. Sotsiopragmatika nazariyasi, uning tilshunoslikdagi o'rni, o'zbek tilida bu sohaga oid mavjud kamchiliklar va tadqiqot imkoniyatlari keng yoritilgan. Muallif tomonidan o'zbek tilidagi murojaat shakllari, odob, iltimos, rad etish, ijobiy/mazaxli ifodalar kabi birliklar real nutqiy vaziyatlar asosida ko'rib chiqiladi.

KALIT SO'ZLAR: Sotsiopragmatika, til va jamiyat, nutq akti, kommunikativ kompetensiya, madaniy kontekst, murojaat, ijtimoiy maqom, kontekstual tahlil, tilshunoslik.

KIRISH

So'nggi yillarda tilshunoslikda sotsiopragmatika fanining ahamiyati ortib bormoqda. Bu yo'nalish tilning ijtimoiy kontekstda qanday ishlatilishini, ya'ni nutq aktlarining maqsadga muvofiq va ijtimoiy moslashgan shaklda qanday yuzaga chiqishini o'rganadi.

O'zbek tili – o'ziga xos madaniy qadriyatlar, milliy muomala me'yorlari va nutqiy odoblar asosida shakllanadigan til bo'lib, unda sotsiopragmatik birliklar katta rol o'ynaydi. Ammo tilshunoslikda bu yo'nalish hali to'liq shakllanmagan, uni chuqur tahlil etishga ehtiyoj mavjud. Masalan, istak, rad etish, izoh, tavsiya,

kinoya va iltifot kabi nutq aktlari qanday ijtimoiy sharoitda qanday shakllanishi va anglashilishi yetarli darajada o'rganilmagan (Yuldasheva, 2021).

METODOLOGIYA

Tadqiqotda quyidagi metodlar qo'llanildi:

1. Deskriptiv tahlil – O'zbek tilida uchraydigan asosiy sotsiopragmatik birliklar (murojaat, istak, rad, odoblilik shakllari) struktura va vazifasiga ko'ra tahlil qilindi.

2. Qiyosiy-lingvistik metod – Ingliz, rus va turk tillaridagi murojaat va ijtimoiy nutq aktlari bilan o'zbek tilidagi ifodalar solishtirildi (Blum-Kulka va boshqalar, 1989).

3. Pragmatik-kontekstual tahlil – Nutqning muayyan ijtimoiy vaziyatlarda qanday ifodalanishi va qanday qabul qilinishi amaliy misollar orqali o'rganildi.

4. Korpus lingvistika – O'zbek tilidagi ommaviy axborot vositalari, internet va badiiy matnlardan sotsiopragmatik birliklar tahlil qilindi.

5. Etno-psixolingvistik yondashuv – Tilning xalq mentaliteti, urf-odatlar va qadriyatlari bilan bog'liqligi e'tiborga olindi.

Ushbu tadqiqot o'zbek tilining sotsiopragmatik xususiyatlarini tahlil qilish, mavjud muammolarni aniqlash hamda ularni yechish yo'llarini ko'rsatishga qaratilgan bo'lib, quyidagi ko'p komponentli metodologik yondashuv asosida olib borildi:

1. Deskriptiv-lingvistik metod

Bu metod yordamida o'zbek tilidagi sotsiopragmatik birliklar (murojaat shakllari, odob ifodalovchi vositalar, istihola, rad etish, tavsiyalar, kinoyalar) identifikatsiya qilindi va ularning strukturaviy va semantik xususiyatlari tahlil qilindi. Bu bosqichda matnlardan olinadigan real nutq birliklari asosida tasnif ishlari amalga oshirildi.

Masalan: "Sizga og'ir botmasin, lekin..." kabi iboralar qanday kontekstda rad etish akti sifatida ishlatilgani o'rganildi.

2. Kontekstual-pragmatik tahlil

Nutq aktlari va ularning ijtimoiy kontekstdagi qo'llanishi tahlil qilindi. Har bir birlik faqat lingvistik emas, balki muloqotga kirishayotgan shaxslarning ijtimoiy roli, yoshi, jinsi, maqomi, yaqinlik darajasi, madaniy fondi kabi omillar asosida baholandi.

Misol: "Xo'jayin, biroz sabr qiling" degan gapda ijtimoiy maqom va nutqiy odob sintezi mavjud.

3. Qiyosiy-analitik metod

O'zbek tili bilan bir qatorda ingliz, rus va turk tillarida ham nutq aktlarining ishlatilishi tahlil qilindi. Bu orqali o'zbek tilining sotsiopragmatik xususiyatlari va madaniyatga bog'liqligi aniqlashtirildi.

Masalan: Ingliz tilidagi "Could you please..." iborasi o'zbek tilidagi "iltimos, bir ilojini qiling..." shakli bilan kontekstda qiyoslandi.

4. Empirik metod (intervyu va kuzatuv)

Tadqiqot davomida Toshkent va viloyatlarda turli yosh va ijtimoiy qatlam vakillarining og'zaki nutqlari kuzatildi, yozma intervyular olindi. So'rovnomalar asosida sotsiopragmatik kompetensiyaning darajasi aniqlanib, yosh, jins, ta'lim darajasiga qarab tasnif qilindi.

Natija: Keksalar orasida murojaatning odobli shakllari ko'proq, yoshlarda esa qisqartirilgan, norasmiy iboralar ustun bo'lishi kuzatildi.

5. Korpus lingvistikasi

Turli ommaviy axborot vositalari, ijtimoiy tarmoqlar (Telegram, Facebook), badiiy asarlar (roman, hikoya), publitsistik matnlar tahlil qilindi. Ulardan sotsiopragmatik birliklar ajratib olindi va tematik guruhlariga bo'lindi (murojaat, istak, rad, kinoya, ogohlantirish, iltifot va h.k.).

Tahlil asosi: "O'zbek tilining elektron korpusi" (eksperimental versiya) va "O'zbek badiiy matnlari korpusi".

6. Etno-psixolingvistik yondashuv

Bu metod orqali sotsiopragmatik birliklarning xalq mentaliteti, urf-odatlar, diniy va axloqiy qadriyatlar bilan aloqasi tahlil qilindi. Ayniqsa, odob, hurmat, istihola, sabr kabi tushunchalarning nutqqa qanday ta'sir qilishi o'rganildi.

Natija: O'zbek tilida ko'pchilik rad etish yoki tanqid qilish o'rniga istihola va bilvosita ifodalardan foydalanishga moyildir – bu esa “yuqoridan pastga emas, yonma-yon muloqot” mentaliteti bilan izohlanadi.

7. Pedagogik-lingvistik tahlil

O'zbek tilini o'rganayotgan chet elliklar uchun sotsiopragmatik jihatlarining tushunarli bo'lishi muhim. Shu sabab, mavjud darsliklar, qo'llanmalar va metodik materiallar ko'rib chiqilib, ularda sotsiopragmatik birliklarga qanday o'rin berilgani tahlil qilindi.

Xulosa: Darsliklarning ko'pchiligi grammatikaga e'tibor bergan, ammo real muloqotdagi ijtimoiy va madaniy kontekstlar yetarlicha qamrab olinmagan.

Metodologik yondashuvlarning afzalliklari

- Har bir birlik til va jamiyat o'rtasidagi bog'liqlikda ko'rib chiqildi;
- Real hayotiy nutq namunalaridan foydalanildi;
- Solishtirma tahlillar yordamida o'zbek tilining o'ziga xos xususiyatlari aniqlashtirildi;
- Xulosa va tavsiyalar nazariy va empirik tahlilga asoslandi.

MUHOKAMA VA TAHLIL

Sotsiopragmatika doirasida tilning “ijtimoiy tanlovi” muhim o'rinda turadi. O'zbek tilida “Siz” va “sen” zamirlarining qo'llanishi soddalik yoki grammatik variant emas, balki muhatabning yoshi, maqomi, yaqinlik darajasi, vaziyat rasmiyligiga qarab belgilanadi. Bu tilning ijtimoiy o'zgaruvchanlikka moslashuvchanligini ko'rsatadi (Holmes, 2013).

Ko'plab nutq aktlari, ayniqsa, iltimos, rad etish, tanqid va istehzo bilan bog'liq bo'lganlar madaniy qadriyatlar asosida ixtisoslashgan. Masalan, o'zbeklarda rad etish ko'pincha bilvosita ifodalanadi:

“Balki keyinroq...” yoki “Yaxshisi, boshqa safar...” kabi iboralar aslida rad etish bo'lsa-da, nutqiy muhitda xushmuomalalik sifatida qabul qilinadi.

Bu bilan o'zbek tilidagi xushmuomalalik strategiyalari boshqa tillar bilan qiyoslaganda alohida ahamiyat kasb etadi (Levinson, 1983).

Yana bir muhim jihat – madaniyatlararo sotsiopragmatik tafovutlar. Xalqaro muloqotda o'zbek tilida aytilgan “Salom berib keting!” kabi iboralar boshqa tillarda noaniq yoki tahdidli sifatida qabul qilinishi mumkin. Shuningdek, kinoya, hazil va istihola vositalarining noto'g'ri talqini madaniy xatoliklarga olib keladi.

XULOSA

O'zbek tilining sotsiopragmatik tadqiqi, tilshunoslik va madaniyatshunoslikda chuqur va keng qamrovli yondashuvni talab qiladi. Mavjud muammolar quyidagilardan iborat:

- Sotsiopragmatika bo'yicha maxsus qo'llanmalar, darsliklar yetarli emas;
- O'zbek tilida nutq aktlarining ijtimoiy kontekstda qanday shakllanishi tizimli o'rganilmagan;
- Til o'rgatishda sotsiopragmatik kompetensiyaga yetarli e'tibor berilmaydi;
- O'zbek tilida kinoya, rad, istihola kabi birliklar qanday tushunilishi bo'yicha empirik tadqiqotlar yetarli emas.

Kelajakda o'zbek tili sotsiopragmatikasini xorijiy tillar bilan taqqoslab, universal va milliy xususiyatlarini aniqlash, til o'rgatishda muloqotga yo'naltirilgan yondashuvni kuchaytirish tavsiya etiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Yuldasheva, D. (2021). Tilshunoslikda pragmatika va sotsiopragmatika asoslari. Toshkent: Fan va texnologiya.
2. Searle, J. R. (1969). Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language. Cambridge: Cambridge University Press.
3. Blum-Kulka, S., House, J., & Kasper, G. (1989). Cross-Cultural Pragmatics: Requests and Apologies. Ablex Publishing.
4. Holmes, J. (2013). An Introduction to Sociolinguistics. Routledge.
5. Levinson, S. C. (1983). Pragmatics. Cambridge University Press.

6. Austin, J. L. (1962). How to Do Things with Words. Oxford University Press.
7. Rasulova, N. (2018). Til va jamiyat: Sotsiopragmatik yondashuv. // O'zbek tili va adabiyoti, №5, 45–52.
8. Thomas, J. (1995). Meaning in Interaction: An Introduction to Pragmatics. Longman.